

Kaj ostane? Ostane materni jezik

GAUS: Gospa Hannah Arendt, vi ste prva ženska, ki bo predstavljena v tej seriji. Prva ženska, četudi po običajnem prepričanju s povsem moškim poklicem: ste filozofinja. Od te uvodne pripombe grem k prvemu vprašanju: se vam zdi vaša vloga v krogu filozofov – navkljub priznanju in spoštovanju, ki ste ga deležni – posebnost ali pa se s tem dotikamo problema emancipacije, ki za vas ni nikoli obstajal?

ARENDDT: Da, bojim se, da moram najprej protestirati. Ne sodim v krog filozofov. Moj poklic – če je o tem sploh mogoče govoriti – je politična teorija. Ne počutim se kot filozofinja. Tudi ne verjamem, da sem sprejeta v krog filozofov, tako kot vi prijateljsko menite. Če pa preidemo na naslednje vprašanje, ki ga načenjate v uvodni pripombi: pravite, da gre za običajno moški poklic. To še ne pomeni, da mora ostati moški poklic! Vsekakor je mogoče, da bo kaka ženska nekoč filozofinja...

GAUS: Jaz vas imam za filozofinjo...

ARENDDT: Da, proti temu nič ne morem, toda moje mnenje je, da nisem filozofinja. Po svojem mnenju sem se od filozofije dokončno poslovila. Kot veste, sem študirala filozofijo, vendar to še ne dokazuje, da sem pri tem ostala.

GAUS: Kljub temu bi rad – in sem vesel, da je prišlo do tega – od vas natančneje izvedel, kje vidite razliko med politično filozofijo in vašim delom profesorice za politično teorijo. Če pomislim na nekatera vaša dela, npr. na Vita activa, potem bi vas vendarle hotel uvrstiti med filozofe, dokler mi natančneje ne definirate razlike.

ARENDDT: Poglejte, razlika je pravzaprav v sami stvari. Izraz “politična filozofija”, ki se mu izogibam, je izredno obremenjen s tradicijo. Ko govorim o teh rečeh, akademsko ali neakademsko, vedno omenim, da obstaja med politiko in

filozofijo nekakšna napetost. Namreč med človekom, kolikor je filozofirajoče, in človekom, kolikor je delujoče bitje. Napetost, ki je pri filozofiji narave ni. Filozof stoji nasproti naravi tako kot tudi vsi drugi ljudje. Ko o tem razmišlja, govori v imenu vsega človeštva. Ni pa nevtralen do politike. Od Platona dalje ne več!

GAUS: Razumem, kar menite.

ARENDDT: Tako obstaja pri večini filozofov, z maloštevilnimi izjemami, neke vrste sovražnost do vse politike. Izjema je Kant. Sovražnost, ki je izjemno pomembna za to področje, ker ne gre za osebno vprašanje. Stoji v bistvu stvari same.

GAUS: Nočete biti udeleženi pri tej sovražnosti do politike, ker verjamete, da bi to obremenilo vaše delo?

ARENDDT: Drži: "Nočem biti del te sovražnosti"! Politiko hočem videti tako rekoč s pogledom, ki ga ni skalila filozofija.

GAUS: Razumem. Zdaj pa, prosim, še enkrat k vprašanju emancipacije. Je za vas obstajal ta problem?

ARENDDT: Seveda, problem kot tak obstaja vedno. Jaz sem pravzaprav bila staromodna. Vedno sem bila mnenja, če lahko to enkrat izrečem, da so določeni poklici, ki za ženske niso primerni, ki jim ne pristajajo. Ni videti lepo, če ženska ukazuje. Če ji je do tega, da bi ohranila ženske kvalitete, bi morala poskusiti ne priti v takšne okoliščine. Ne vem, ali sem v tem imela prav ali ne. Sama sem vedno nekako – bolj ali manj nezavedno, ali bolje rečeno: bolj ali manj zavestno – ravnala tako. Zame osebno ta problem ni imel nobene vloge. Poglejte: počela sem preprosto to, kar sem hotela.

GAUS: Vaše delo – k podrobnostim se bomo gotovo še vrnili – je v pomembnem delu usmerjeno k spoznanju pogovjev, ob katerih nastaneta politično delovanje in obnašanje. Ali hočete s temi deli učinkovati tudi na širšo publiko, ali verjamete, da takšen učinek danes sploh ni več možen – ali pa vam je tak širši vpliv postranski?

ARENDDT: Veste, to je spet ena od teh reči. Če bi govorila povsem iskreno, potem bi morala reči: ko delam, me učinek ne zanima.

GAUS: In ko je delo končano?

ARENDDT: Ja..., potem sem s tem končala. Veste, zame je pomembno: moram razumeti. K temu razumevanju sodi pri meni tudi pisanje. Pisanje je – ni res? – del procesa razumevanja.

GAUS: Ko pišete, vam to rabi za vaše lastno, nadaljnje spoznanje?

ARENDDT: Da, ker so zdaj določene reči ugotovljene. Vzemimo, da bi imeli tako dober spomin, da bi si zapomnili vse, kar mislimo: ker poznam svojo lenobo, dvomim, da bi si kar koli kdaj zapisala. Za kar mi gre, je sam miselni proces. Osebno sem čisto zadovoljna, da ga imam. Spet pa sem zadovoljna, če mi uspe, da ga adekvatno izrazim s pisanjem.

Zdaj sprašujete o učinkovanju. To je – če smem biti ironična – moško vprašanje. Moški si zmeraj grozno želijo učinkovati; jaz pa to vidim v določeni meri od zunaj. Da bi jaz sama učinkovala? Ne, jaz hočem razumeti. Če razumejo drugi ljudje – v istem smislu, kot sem jaz razumela –, potem me to zadovolji, kot občutek domovine.

GAUS: Pišete zlahka? Ali zlahka formulirate?

ARENDR: Včasih da, včasih ne. Nasploh lahko rečem, da nikoli ne pišem, preden tako rekoč ne odpišem.

GAUS: *Potem, ko ste že premislili.*

ARENDR: Da. Natančno vem, kaj bom pisala. Pred tem ne pišem. Kvečjemu napišem zapis. Potem gre dalje okoliščinam ustrezno hitro, kar je odvisno zgolj od tega, kako hitro tipkam.

GAUS: *V središču vašega dela je danes politična teorija, politično delovanje in obnašanje. V teh okoliščinah mi je posebej zanimivo, kar sem odkril v vašem dopisovanju, ki ste ga imeli z izraelskim profesorjem Sholemom. Tam ste zapisali, če smem citirati, da se "v mladosti niste zanimali niti za politiko niti za zgodovino". Gospa Arendt, kot Judinja ste iz Nemčije emigrirali leta 1933. Tedaj ste imeli sedemindvajset let. Je vaše ukvarjanje s politiko, prenehanje nezainteresiranosti za politiko in zgodovino, vzročno povezano s temi dogajanjmi?*

ARENDR: Da, vsekakor. Leta 1933 ta nezainteresiranost ni bila več mogoča. Že pred tem ni bila več možna.

GAUS: *In je pri vas odnehala že prej?*

ARENDR: Da, seveda. Napeto sem prebiral časnike. Vendarle sem imela svoje mnenje. Nisem pripadala nobeni stranki, tudi nobene take potrebe nisem imela. Od leta 1931 sem bila trdno prepričana, da bodo za krmilo prišli nacisti. Saj sem bila glede teh problemov v stalnih sporih z drugimi ljudmi. Sistematično pa sem se s temi rečmi ukvarjala pravzaprav šele v emigraciji.

GAUS: *Imam dodatno vprašanje k temu, kar ste že povedali. Izhajajoč iz prepričanja leta 1931, da ni mogoče*

preprečiti prihoda nacistov na oblast, ali vas to ni pripravilo k temu, da bi proti temu storili kaj aktivnega, na primer z vstopom v kakšno stranko – ali pa se vam to ni več zdelo smiselno?

ARENDR: Osebnost se mi to ni zdelo smiselno. Če bi se mi – to vse je naknadno težko reči – potem bi najbrž kaj storila. Zdelo se mi je brezupno.

GAUS: *Je v vašem spominu kakšen določen dogodek, od katerega lahko datirate vaš obrat k političnemu?*

ARENDR: Navedem lahko 27. februar 1933, požig Reichstaga in v isti noči izvedene aretacije. Tako imenovane zaščitne aretacije. Veste, ljudje so prišli v gestapovske kleti ali v koncentracijska taborišča. Kar se je potem zgodilo, je bilo nezaslišano in je danes pogosto zasenčeno s poznejšimi rečmi. Zame je bil to neposreden šok in od tega trenutka dalje sem se čutila odgovorno. To pomeni: nisem bila več mnenja, da lahko odslej človek zgolj opazuje. V nekaterih rečeh sem poskušala pomagati. Ampak to, kar me je potem neposredno odpeljalo iz Nemčije – če moram o tem pripovedovati; tega nisem nikoli pripovedovala, ker je tudi povsem nepomembno –

GAUS: *Pripovedujte, prosim.*

ARENDR: Tako ali tako sem namepravala emigrirati. Takoj sem bila mnenja: Judje ne morejo ostati. Nisem imela namena tekati po Nemčiji kot drugorazredna državljanka. Poleg tega sem bila mnenja, da bodo stvari vedno slabše. Kljub temu, konec koncev nisem bila odstranjena na kak miroljuben način. Moram reči, da sem ob tem čutila določeno zadoščenje. Bila sem zaprta, državo sem morala ilegalno zapustiti – povem vam naravnost –, ob tem sem

imela takoj zadoščenje. Mislila sem, da sem storila vsaj nekaj! Vsaj nedolžna nisem. Tega mi ne more nihče očitati!

Priložnost za to mi je tedaj dala sionistična organizacija. Zelo tesno sem se spoprijateljila z nekaterimi vodilnimi ljudmi, predvsem s tedanjim predsednikom, Kurtom Blumenfeldom. Nisem pa bila cionistka. Niso pa tudi poskušali, da bi me naredili za to. Kljub temu pa je na določen način vplival name; namreč v kritiki, v samokritiki, ki so jo cionisti razvijali v judovskem ljudstvu. To je name vplivalo, napravilo vtis name, politično pa s tem nisem imela nič. Torej, tridesetega leta sta se mi priključila Blumenfeld in še nekdo, ki ga nisem poznala, in mi rekla: objaviti hočemo zbirko vseh antisemitskih izjav na nižjih ravneh. Torej denimo izjave v združenjih, vseh vrstah poklicnih združenj, vseh možnih strokovnih časopisih; skratka: tisto, kar v tujini ni znano. Takšno zbiranje je tedaj padlo pod ustrahovalno propagando. Tega ne bi mogel napraviti nihče, ki bi bil organiziran pri cionistih. Če bi bil razkrit, bi bila razkrita organizacija.

GAUS: Seveda.

ARENDR: Jasno. Vprašala sta: "Boš napravila to?" Rekla sem: "Seveda." Bila sem zelo zadovoljna. Prvič: to se mi je zdelo zelo smiselno in drugič: imela sem občutek, da je vendarle mogoče kaj storiti.

GAUS: Zaradi tega dela ste bili zaprti?

ARENDR: Da. Bila sem razkrita. Imela sem srečo. Po osmih dnevih sem prišla ven, ker sem... – kriminalist, ki me je zaprl, z njim sem se spoprijateljila. Bil je mičen fant. Napredoval je iz kriminalistične policije v politični oddelek. Ni imel pojma. Kaj naj bi storil? Vedno mi je pravil: "Navadno imam vedno nekoga, ki sedi pred mano,

potem ga preverim in vem, za kaj gre. Ampak, kaj bi z vami?"

GAUS: To je bilo v Berlinu?

ARENDR: Bilo je v Berlinu. Žal sem ga morala nalagati. Nisem smela razkrinkati organizacije. Pripovedovala sem mu fantastične zgodbe in on je v enomer govoril: "Semkaj sem vas spravil. Spravil vas bom tudi ven. Ne jemljite odvetnika! Judje vendar zdaj nimajo denarja. Prihranite si vaš denar!" Medtem mi je odvetnika priskrbela organizacija. Seveda, spet s članstvom. In tega odvetnika sem odslovala. Zato, ker je imel ta moški, ki me je zaprl, tako odkrit in spodoben obraz. Zanašala sem se nanj in mislila, da je to boljša priložnost kot neki odvetnik, ki ga bo še strah.

GAUS: In prišli ste ven ter lahko zapustili Nemčijo?

ARENDR: Prišla sem ven, morala pa sem ilegalno čez zeleno mejo, ker je stvar tekla dalje.

GAUS: Gospa Arendt, v že omenjenem dopisovanju ste kot odvečno zavrnila neko Scholemovo svarilo, da vendarle nikoli ne bi smeli pozabiti vaše pripadnosti judovskemu ljudstvu. Napisali ste – spet citiram: "Biti Judinja sodi zame k nedvomnim danostim mojega življenja in nikoli nisem hotela spreminjati takšne fakticite, niti v otroštvu ne." K temu bi rad postavil nekaj vprašanj. Leta 1906 ste se rodili kot hči inženirja v Hannovru, odrasli ste v Königsbergu. Ali mi lahko po spominu poročate, kaj je tedaj, v predvojni Nemčiji, pomenilo za otroka, da izvira iz judovske družine?*

ARENDR: Na to vprašanje ne morem ustrezno odgovoriti na splošno. Kar zadeva osebne spomine: od doma nisem

vedela, da sem Judinja. Moja mati je bila povsem areligiozna.

GAUS: Vaš oče je umrl zgodaj.

ARENDDT: Moj oče je zgodaj umrl. Vse skupaj zveni komično. Moj ded je bil predsednik liberalne skupnosti in königsberški mestni odbornik. Prihajam iz stare königsberške družine. Kljub temu – dokler sem bila majhen otrok, pri nas ni bilo slišati besede "Jud". Najprej mi je bila predočena z antisemitskimi pripombami otrok z ulice – nima pomena, da vam pripovedujem. Glede tega sem bila tako rekoč "prosvetljena".

GAUS: Je bil to za vas šok?

ARENDDT: Ne.

GAUS: Ali ste ob tem imeli občutek, da ste kaj posebnega?

ARENDDT: Da, poglejte, to je čisto druga reč. To zame sploh ni bil šok. Mislila sem si: Torej, tako je to. Če sem imela občutek, da sem kaj posebnega? Da! Vendar vam tega danes ne morem več pojasniti.

GAUS: Kakšne predstave so bile to?

ARENDDT: Menim, objektivno, da to sodi k judovstvu. Kot otrok sem npr. vedela – kot zdaj nekoliko starejši otrok –, da sem judovskega videza. To pomeni, da sem videti drugače kot drugi. Tega sem se zelo zavedala. Vendar ne v obliki nekakšne manjvrednosti; temveč je to bilo pač tako. Poleg tega je bila moja mati, tako rekoč moj dom, nekoliko drugačnejša, kot je v navadi. Tam je bilo toliko posebnega, tudi nasproti drugim judovskim otrokom ali otrokom v družini, da je bilo za otroka težko določiti, v čem je posebnost.

GAUS: Rad bi, da bi to, kar ste poimenovali kot posebnost vašega doma, postalo bolj razvidno. Pravite, da se vaši materi ni zdelo potrebno – dokler se vam ni zgodilo na ulici –, da bi vam pojasnila vašo pripadnost judovstvu. Je bila zavest, da ste Judinja, ki ste jo oglašali v pismu Scholemu, pri vaši materi izgubljena? Je bilo to zanjo povsem brez pomena? Se je tu posrečila asimilacija, ali se je vaša mati na vsak način prepustila slepilu, da je uspela?

ARENDDT: Moja mati ni bila teoretsko zelo podkovana. Ne verjamem, da je o tem imela kakšne posebne predstave. Izhajala je iz socialdemokratskega gibanja, iz kroga *Socialistische Monatshefte*; prav tako moj oče, predvsem pa moja mati. In vprašanje /judovsko, op. p./ ni imelo zanjo nobenega pomena. Seveda je bila Judinja. Ni me dala krstiti! Predpostavljam, da bi mi prisolila levo in desno zaušnico, če bi kdaj koli ugotovila, da sem morebiti zatajila, da sem Judinja. To sploh ni prišlo v poštev! O tem ni bilo govora! Je pa vprašanje dobilo v dvajsetih letih, ko sem bila mlada, bistveno večjo vlogo kot poprej za mojo mater. In za mojo mater je potem, ko sem odrasla, igralo bistveno večjo vlogo kot pred tem v njenem življenju. Je pa to temeljilo na drugih okoliščinah.

Jaz se naprimer nisem nikoli počutila Nemka – v smislu pripadnosti ljudstvu, ne pa državljanstvu, če smem napraviti to razliko. Spominjam se naprimer tega, da sem okoli leta 30 o tem imela razprave z Jasperom. Rekel je: "Seveda ste Nemka!" Rekla sem: "Saj se vidi, da nisem!" Ni pa to zame imelo nikakršnega pomena. Tega pač nisem dojemala kot manjvrednost. Prav za to ni šlo. In če se smem spet vrniti k posebnosti mojega doma: poglejte, antisemitizem se zgodi vsem judovskim otrokom. Zastrupil je duše mnogih otrok. Pri nas je bila razlika v tem, da je moja mati zmeraj imela stališče: človek se ne sme nikoli ukloniti! Mora se

braniti! Recimo, ko je moja učiteljica imela antisemitske pripombe – največkrat ne do mene, ampak do drugih judovskih šolark, naprimer vzhodnojudovskih šolark –, potem mi je bilo naročeno, naj pri priči vstanem, zapustim pouk, odidem domov, ravnam natančno po protokolu. Potem je mati napisala eno od mnogih priporočenih pisem; in stvar je bila zame seveda povsem zaključena. Imela sem šole prost dan, in to je bilo vendar čisto lepo. Če pa je prišlo od otrok, tega nisem smela praviti doma. To ni veljalo. Kar pride od otrok, proti temu se braniš sama. Tako te stvari zame niso nikoli postale problem. Bila so pravila obnašanja, s katerimi sem tako rekoč ohranjala dostojanstvo in bila doma zaščitena, absolutno zaščitena.

GAUS: V Marburgu, Heidelbergu in Freiburgu ste študirali pri profesorjih Heideggerju, Bultmannu in Jaspersu; glavni predmet filozofija, poleg tega pa še teologijo in grščino. Kako je prišlo do takšne izbire študija?

ARENDT: Da, veste, o tem sem tudi sama pogosto premišljala. Rečem lahko samo: filozofija je bila trdna. Od mojega štirinajstega leta.

GAUS: Zakaj?

ARENDT: Torej, brala sem Kanta. Tu me lahko vprašate: zakaj ste brali Kanta? Zame je nekako veljalo vprašanje: ali bom lahko študirala filozofijo ali bom tako rekoč končala v reki. Pa ne zato, ker bi ne ljubila življenja! Ne! Že prej sem vam rekla – ta nuja po razumevanju.

GAUS: Da.

ARENDT: Potreba po razumevanju je bila tu že zelo zgodaj. Poglejte, pri hiši so bile vse knjige, ki so se sposojale v knjižnici.

GAUS: Ste poleg Kanta brali še kaj, česar se posebej spominjate?

ARENDT: Da. Najprej Jaspersovo *Filozofijo svetovnega nazora* /*Philosophie der Weltanschauung*/, za katero mislim, da je izšla leta 1920. Tedaj sem imela štirinajst let. Zatem sem brala Kierkegaarda in tako se je potem povezal –

GAUS: Je prišla sem tudi teologija?

ARENDT: Da. Stvari so se povezale tako, da je zame oboje sodilo skupaj. Imela sem le pomislek, kako se vendar to počne, če si Judinja? In kako se nadaljuje? Saj vendar nisem imela pojma, ali ne? Imela sem velike skrbi, ki so potem kar same prenehale. Grščina je druga reč. Vedno sem zelo ljubila grško poezijo. Pesnjenje je imelo veliko vlogo v mojem življenju. Tako sem vzela grščino, ker je to bilo najbolj ugodno. Tako ali tako sem jo brala.

GAUS: Spoštovanja vredno!

ARENDT: Ne, to je pretirano.

GAUS: Vaša intelektualna nadarjenost, gospa Arendtova, preizkušena tako zgodaj – ste bili kot šolarka in mlada študentka mogoče kdaj boleče ločeni od normalnih razmerij vaše okolice?

ARENDT: To bi moralo biti tako, če bi se tega zavedala. Menila pa sem, da so vsi takšni.

GAUS: Kdaj ste se ovedeli te zmote?

ARENDT: Dokaj pozno. Nočem vam odgovoriti. Sram me je. Bila sem neznanjsko naivna. Deloma je bilo to zaradi domače vzgoje. O tem se ni govorilo. Nikoli se ni govorilo o cenzurah. To je veljalo za manjvredno. Doma je bilo manj-

vredno vsako častihlepe. Na vsak način mi dejansko stvar ni bila jasna. Le včasih, kot nekakšna tujost med ljudmi.

GAUS: Tujost, o kateri ste mislili, je izhajala iz vas?

ARENDDT: Da, izključno. Ni pa to imelo nobene zveze z nadarjenostjo. Tega nisem nikoli povezovala z nadarjenostjo.

GAUS: Je iz tega v mladih letih izhajalo občasno zaničevanje drugih?

ARENDDT: Da, prišlo je do tega. Že zelo zgodaj. In zaradi tega zaničevanja sem včasih tudi sama trpela. Namreč: da naj pravzaprav ne bi bila takšna, da takšna ne bi smela biti in tako dalje...

GAUS: Ko ste leta 1933 zapustili Nemčijo, ste šli v Pariz, kjer ste delali v neki organizaciji, ki je skušala spraviti mlade Jude v Palestino. Mi lahko poveste kaj o tem?

ARENDDT: Ta organizacija je iz Nemčije v Palestino prepeljala mlade Jude in tudi otroke med trinajstim in sedemnajstim letom in jih tam nastanila v kibucih. Zato sorazmerno dobro poznam ta naselja.

GAUS: In to iz zelo zgodnjega obdobja.

ARENDDT: Iz zelo zgodnjega obdobja; tedaj sem imela do tega veliko spoštovanje. Otroci so dobili poklicno izobrazbo, se prešolali. Tu in tam sem pretihotapila poljske otroke. Šlo je za običajno socialno in vzgojno delo. Na deželi so bila velika taborišča, kjer so se otroci pripravili, kjer so tudi imeli pouk, se učili kmetijstva, kjer so se pred vsem tem morali porediti. Od glave do pet jih je bilo treba obleči. Treba jim je bilo kuhati. Predvsem jim je

bilo treba priskrbeti dokumente, pogajati se s starši – in poleg vseh reči zagotoviti tudi denar. Prepuščeno mi je bilo pretežno vse to. Sodelovala sem s Francozinjami. Torej taka je bila dejavnost. Odločitev nasploh, da sem prevzela to delo: bi to radi slišali ali ne?

GAUS: Prosim.

ARENDDT: Poglejte, prišla sem iz čisto akademske dejavnosti. V tem oziru je leto 33 name napravilo trajen vtis. In sicer po eni strani pozitivnega in po drugi negativnega – mogoče bi morala reči: po eni negativnega in drugi pozitivnega. Danes pogosto mislijo, da se šok nemških Judov v letu 1933 da pojasniti s tem, da je Hitler prevzel oblast. Kar pa zadeva mene in ljudi moje generacije, lahko rečem, da je to nekakšen kuriozen nesporazum. To – Hitlerjev prihod na oblast – je bilo seveda zelo slabo. Toda bilo je politično. Ni bilo osebno. Da so bili nacisti naši sovražniki – moj bog, da bi to vedeli, prosim vas lepo, pa že nismo potrebovali Hitlerjevega prevzema oblasti! To je bilo vendar že vsaj štiri leta povsem razvidno vsakomur, ki ni bil slaboumen. Vedeli smo seveda tudi to, da za tem stoji velik del nemškega ljudstva. Triintridesetega pa res nismo morali biti šokirani.

GAUS: Menite, da je šok leta 1933 temeljil na tem, da so se procesi spremenili od obče političnih v osebne?

ARENDDT: Ne, niti enkrat. Oziroma: tudi to. Prvič, obče politično je postalo osebna usoda, kolikor se je šlo ven. Drugič pa vedite, da osebni problem ni bil nekaj, kar delajo naši sovražniki, temveč kar delajo naši prijatelji. Kar se je tedaj godilo v valu uistosmerjanja /Gleichschaltung/, ki je bilo dokaj prostovoljno, na vsak način še ne pod pritiskom terorja: bilo je, kot da se je okoli nekoga oblikoval prazen prostor.

Živela sem v intelektualnem okolju, sem pa poznala tudi druge ljudi. In lahko zagotovem, da je bilo uistosmerjanje med intelektualci tako rekoč pravilo. Med drugimi pa ne. In tega nisem nikoli pozabila. Odšla sem iz Nemčije obvladana s predstavo – seveda zmeraj nekoliko pretirano: Nikoli več! Nikoli več se ne bom dotaknila nikakršne intelektualne zadeve. Nočem imeti nikakršnega opravka s to družbo. Seveda nisem menila, da bi se Judje in nemškojudovski intelektualci bistveno drugače obnašali, če bi bili v kakih drugih okoliščinah kot v teh, v katerih so bili. Tega mnenja nisem bila. Menila sem, da je to odvisno od tega poklica, od intelektualnosti. Govorim o preteklosti. Danes vem o tem več...

GAUS: Pravkar sem vas hotel vprašati: ali še to verjamete?

ARENDR: Ne več s tako ostrino. Ampak še vedno vidim tako, da je v bistvu vse te zadeve to, da si mora človek tako rekoč za vsako reč nekaj domisliti. Poglejte, nihče ne zameri to, da se je kdo uistosmeril zato, ker je moral skrbeti za ženo in otroka. Hudo pa je bilo, da so ti potem v to verjeli! Za kratek čas, nekateri za zelo kratek čas. Ampak to vendar pomeni: k Hitlerju vas je kaj pritegnilo; deloma grozno zanimive reči! Povsem fantastične in interesantne in komplicirane! In visoko nad običajno ravno lebdeče reči! To sem dojela kot grotesko. Danes bi rekla, da so podlegli svojim lastnim domislekom. To je to, kar se je zgodilo. Tedaj tega nisem videla tako.

GAUS: Zato je bila za vas posebna vrednota, da ste šli iz teh krogov, od katerih ste tedaj hoteli radikalno vzeti slovo, in prišli k praktičnemu delu?

ARENDR: Da, pozitivna plat je tale: prispela sem do spoznanja, ki sem ga

tedaj zmeraj izražala v enem stavku, ki se ga spominjam: "Če si napaden kot Jud, se moraš braniti kot Jud." Ne kot Nemeč ali državljani sveta ali kot človekove pravice in podobno. Temveč: Kaj lahko storim povsem konkretno kot Jud? Semkaj je sledil jasen namen: zdaj se bom dejansko organizirala. Prvič. In to organizirala, seveda, pri cionistih. Saj so bili ti edini, ki so bili pripravljeni. Menim: pri asimilantih vendar ta stvar ni imela pomena. Poleg tega dejansko nisem nikoli imela nič s tem. Z judovskim vprašanjem samim sem se ukvarjala prej. Delo o *Rahel Varnhagen* je bilo končano, ko sem zapustila Nemčijo. In tam igra judovsko vprašanje vendarle neko vlogo. Tedaj sem to formulirala v smislu: "Hočem razumeti." To niso bili moji osebni judovski problemi, ki bi jih tam obravnavala. Zdaj pa je pripadnost k judovstvu postala moj lasten problem. In moj lasten problem je bil političen. Čisto političen! Hotela sem v praktično delo in – hotela sem izključno in samo v judovsko delo. V tem smislu sem se tedaj orientirala v Franciji.

GAUS: Do leta 1940.

ARENDR: Da.

GAUS: V drugi svetovni vojni ste potem prišli v Združene države Amerike, kjer danes delate kot profesorica politične teorije in ne filozofije...

ARENDR: Hvala.

GAUS: ...v Chicagu. Stanujete v New Yorku. Vaš mož, s katerim ste se poročili leta 1940, je prav tako dejaven v Ameriki kot profesor filozofije. Zdaj je akademska provinca, kateri odtlej spet pripadate – po razočaranju iz leta 1933 – mednarodna. Kljub temu bi vas rad vprašal, ali pogrešate predhitlersko Evropo, ki je ne bo nikoli več. Ko pridete v Evropo: kaj je

po vašem vtisu ostalo in kaj je nepovratno izgubljeno?

ARENDDT: Predhitlerska Evropa?

Nimam nobene nostalgije, tega ne morem reči. Kaj je ostalo? Ostal je jezik.

GAUS: *Vam to veliko pomeni?*

ARENDDT: Zelo veliko. Vedno sem zavestno zavračala, da bi izgubila materni jezik. Zmeraj sem ohranila določeno distanco tako do francoščine, ki sem jo tedaj govorila zelo dobro, kot tudi do angleščine, v kateri pišem danes.

GAUS: *To sem vas hotel vprašati: danes pišete angleško?*

ARENDDT: Pišem angleško, nisem pa nikoli izgubila distance. Obstaja grozozanska razlika med maternim in kakim drugim jezikom. Zase lahko rečem zelo enostavno: v nemščini znam na pamet precejšen del nemških pesmi. Te se nekako vedno gibljejo v ozadju glave – in the back of my mind; tega ni nikoli več mogoče doseči. V nemščini si dovolim stvari, ki si jih v angleščini ne bi nikoli mogla dovoliti. Torej: včasih si jih dovolim tudi že v angleščini, ker sem pač postala predrzna, nasplošno pa sem ohranila to distanco. Nemški jezik je vsekakor najbolj bistvena stvar, ki je ostala in ki sem jo tudi zmerom zavestno obdržala.

GAUS: *Tudi v najbolj hudih časih?*

ARENDDT: Vedno. Mislila sem si, kaj pa se da storiti? Pa saj ni nemški jezik tisti, ki je obnorel. In slednjič: ni nadomestka za materni jezik. Materinščina se lahko pozabi. To je res. To sem videla. Ti ljudje govorijo tuj jezik bolje kot jaz. Jaz še vedno govorim z zelo močnim naglasom in pogosto ne govorim idiomatično. To znajo vsi. Ampak nastane

neki jezik, v katerem se podijo klišeji drugega, ker je namreč odrezana produktivnost lastnega jezika, ko se ta pozabi.

GAUS: *Primeri, pri katerih se je pozabila materinščina: so bili to, po vašem vtisu, posledice potlačitve?*

ARENDDT: Da, zelo pogosto. Da, to sem doživela pri ljudeh, šokantno. Veste, ni odločilno leto 33; vsaj zame ne. Odločilen je bil dan, ko smo izvedeli o Auschwitzu.

GAUS: *Kdaj je bilo to?*

ARENDDT: Bilo je 1943. In najprej tega nismo verjeli. Četudi sva z možem vedno pravila, da je od bande mogoče pričakovati vse. Tega pa vendar nismo verjeli, tudi ker je bilo nasprotno vsem vojaškim nujam in potrebam. Moj mož je nekdanji vojaški zgodovinar, na te stvari se malo razume. Rekel je: "Ne pusti se zapeljati zgodbam; tega ne morejo več!" Potem pa smo pol leta pozneje, ker nam je bilo dokazano, le verjeli. To je bil pravi šok. Pred tem je veljalo reklo: imamo pač sovražnike. To je vendar povsem naravno. Zakaj bi neko ljudstvo ne imelo nobenih sovražnikov? To pa je bilo drugače. Dejansko je bilo, kot da bi se odprlo brezno. Imelo se je predstaviti, da je vse moč nekoč nekako popraviti, tako kot se pač lahko v politiki vse nekako popravi. Ne pa tega. To se ne bi smelo nikoli zgoditi. S tem ne mislim števila žrtev. Mislim fabrikacijo trupel in tako dalje – v to se vendar ne rabim več spuščati. To se ne bi smelo zgoditi. Zgodilo se je nekaj, česar ne moremo več popraviti. Med vsemi drugimi rečmi, ki so se tam zgodile, moram povedati: včasih je bilo nekoliko težavno, bil si reven, preganjan, moral si bežati, moral si se pretihotapiti skozi in kakor koli že; kot je pač bilo. Toda bili smo mladi. Nekoliko me je

stvar celo zabavala. Ne morem reči drugače. Toda to, to pa že ne. To je bilo nekaj povsem drugega. Z vsem drugim se je dalo sprijazniti tudi osebno.

GAUS: Rad bi od vas slišal, gospa Arendt, katere morebitne spremembe po letu 1945 je opravila vaša sodba o povojni Nemčiji, ki ste jo pogosto obiskovali, in v kateri ste objavili svoja najpomembnejša dela?

ARENDR: Prvič sem spet prišla v Nemčijo leta 1949; tedaj po naročilu neke judovske organizacije za rešitev judovske kulturne dediščine, zlasti knjig. Moje razmišljanje po letu 1945 je bilo takšno: Kar koli že se je zgodilo leta 33, je bilo pravzaprav – glede na to, kar se je zgodilo pozneje – nepomembno. Gotovo, nezvestoba prijateljev, če se sme reči tako hudo...

GAUS: ... ki ste jo osebno doživeli...

ARENDR: Seveda. Ampak veste, če je tedaj nekdo res postal nacist in potem o tem napisal članek, takemu se do mene osebno ni bilo treba obnašati zvesto. Z njim tako ali tako nisem več govorila. Ni se mu bilo več treba oglašati pri meni, ker je že bil odslovljen. To je vendar jasno. Ampak vsi ti niso bili nikakršni morilci. Bili so zgolj ljudje, kot bi rekla danes, ki so padli v lastne pasti. Tega, kar je prišlo pozneje, pa tudi niso želeli. Skladno s tem se mi je zdelo, da mora biti neka osnova prav v tem breznu. In povsem tako je bilo tudi v mnogih osebnih rečeh. Soočala sem se z ljudmi; nisem preveč prijazna, tudi ne preveč vljudna, povem svoje mnenje. Ampak z vrsto ljudi so se stvari spet nekako postavile v red. Kot rečeno, vsi so le ljudje, ki so priložnostno nekaj mesecev ali v najslabšem primeru nekaj let nekje nekaj storili; niti umora niti denunciacije. Torej

kot rečeno: ljudje, ki jih je k Hitlerju "kaj pritegnilo". Toda nasploh največje doživetje, ko sem se vrnila v Nemčijo – poleg doživetja ponovnega prepoznanja, ki je že v grških tragedijah os delovanja –, je bila velika ganjenost. Poleg tega pa, da se je na ulicah govorilo nemško. To me je neopisno veselilo.

GAUS: S to predstavo ste prišli leta 1949?

ARENDR: Približno tako sem prišla. In danes, ko so, povejmo to že enkrat, stvari spet prišle v svoj ustaljen tok, so distance postale še večje, kot so bile pred tem. Kot so bile tedaj v tisti ganjenosti.

GAUS: Ker so, po vašem občutku, šle tukaj razmere spet prehitro v svoj običajni tok?

ARENDR: Da. In včasih v tok, ki ga nisem odobraval. Za kar pa se tudi nisem čutila odgovorna. Vidim od zunaj, ali ne? To pomeni, da sem danes manj udeležena, kot sem bila še tedaj. To je tudi zaradi časa. Poslušajte, petnajst let tudi niso mačje solze!

GAUS: Čutite torej vedno večje ravnodušje?

ARENDR: Distanco; ravnodušje je preveč. Distanciranje pa je pravo.

GAUS: Gospa Arendt, to jesen je v Zvezni republiki izšla vaša knjiga o Eichmannovem procesu v Jeruzalemu. O tem delu se je od njegove objave v Ameriki zelo ostro razpravljalo; zlasti z judovske strani so se pojavili ugovori na vašo knjigo, za katere pravite, da so deloma zvezani z nesporazumi, deloma pa kažejo na vodeno politično kampanjo. Napadena je bila predvsem vaša obravnava vprašanja, v kolikšni meri bi bilo treba

bremeniti Jude za njihovo pasivno prenašanje množičnih umorov ali v kolikšni meri je vendar kolaboracija določenih judovskih starešinskih svetov pripeljala skoraj do neke vrste sokrivde. Kakor koli že – zdi se mi, da ta knjiga o Eichmannu porodi več vprašanj, pomembnih za portret Hanne Arendt. Dovolite, da začnem s tem: ali vas boljijo občasni očitki, da tej vaši knjigi primanjkuje ljubezni do judovskega ljudstva?

ARENDT: Najprej bi z vsem priateljstvom ugotovila, da ste seveda tudi vi postali objekt te kampanje. Nikjer v knjigi nisem očitala judovskemu ljudstvu, da se ni upiralo. To je storil neki drug človek na procesu proti Eichmannu, namreč gospod Haussner iz izraelskega državnega tožilstva. Abotna in kruta so bila vprašanja, ki jih je pričam v Jeruzalemu postavljaj v to smer.

GAUS: *Knjigo sem bral. Poznam to. Vendar se nekateri očitki proti vam naslanjajo na ton, v katerem so napisani nekateri odlomki.*

ARENDT: No, to je druga reč. Proti temu nimam kaj reči. In tudi ne bom nič rekla. Če menijo, da se o teh rečeh lahko piše samo patetično... Poglejte, so ljudje, ki mi zamerijo, in to lahko v določeni meri razumem: namreč, da se ob tem lahko še sploh smejem. Toda dejansko sem menila, da je bil Eichmann pavliha, in pravim vam: brala sem policijski zapisnik zaslišanja, 3600 strani, in to brala zelo natančno, in ne vem sploh, kolikokrat sem se nasmejala; in to zelo naglas! Ljudje mi očitajo to reakcijo. Proti temu ne morem nič. Vem pa nekaj: verjetno bi se smejala še tri minute pred gotovo smrtjo. In to, pravite, naj bi bil ton. Ton je seveda pretežno ironičen. In to je popolnoma res. Ton je v tem primeru dejansko človek. Če mi očitajo, da sem obtožila

judovsko ljudstvo: to je zlonamerna propagandna laž in nič drugega. Ampak glede odtenka, to je ugovor proti meni kot osebi. Proti temu ne morem nič.

GAUS: *To ste pripravljeni nositi?*

ARENDT: Oh, rada. Kaj bi se pa tu dalo storiti, ni res? Ljudem vendar ne morem reči: narobe me razumete in v resnici se godi v mojem srcu to in ono! To je vendar smešno.

GAUS: *V tej zvezi bi rad še enkrat prešel na neko vaše pričevanje. Glasi se tako: "Nikoli v življenju nisem ljubila kakšnega ljudstva ali kolektiva, niti nemškega niti francoskega, niti ameriškega, niti kakega delavskega razreda ali kar koli je že takšnega. Dejansko ljubim samo moje prijatelje in sem povsem nesposobna za vse drugačne ljubezni. Predvsem pa mi je bila sumljiva ta ljubezen do Judov, čeprav sem sama Judinja." Lahko k temu nekaj vprašam: ali ne potrebuje človek, kot politično delujoče bitje, povezavo z neko skupino; povezavo, ki jo lahko potem do določene stopnje poimenujemo tudi ljubezen? Ali se ne bojite, da bi vaša drža lahko bila politično sterilna?*

ARENDT: Ne. Rekla bi, da je ono drugo politično sterilno. Pripadnost k določeni skupini je najpoprej neka naravna danost. K neki skupini pripadete vedno po rojstvu. Ampak soditi k neki skupini, kot to menite v drugem pomenu, namreč, da se organizirate, to pa je nekaj povsem drugega. Ta organizacija vedno sledi glede na odnos do sveta /Welt-bezug/. To pomeni, da je tisto, kar imajo ti vzajemno skupnega, da se tako organizirajo, tisto, kar se običajno poimenuje kot interesi. Neposreden osebni odnos, pri katerem je mogoče govoriti o ljubezni, ta obstaja v najboljšem primeru v dejanski

ljubezni, na določen način pa obstaja tudi pri prijateljstvu. Tam se oseba naslavlja neposredno in neodvisno od svetne navezave. Tako se lahko še vedno sprijateljijo ljudje različnih organizacij. Če pa se te stvari zamešajo, če se lahko izrazim hudobno, potem imam to za zelo veliko pogubo.

GAUS: Imate to za apolitično?

ARENDR: To imam za apolitično, to imam za nesvetno /Weltlos/. In dejansko imam to za zelo veliko nesrečo. Dodajam, da je judovsko ljudstvo primerek tisočletja ohranjene brezsvetne ljudske združbe...

GAUS: "Svet" v smislu vaše terminologije: kot prostor za politiko.

ARENDR: Kot prostor za politiko.

GAUS: In tako je judovsko ljudstvo bilo apolitično?

ARENDR: Ne bi rekla čisto tako, ker so bile skupnosti do določene stopnje tudi politične. Judovska religija je nacionalna religija. Toda pojem političnega vendarle velja samo z zelo velikimi omejitvami. Ta izguba sveta, ker je bilo judovsko ljudstvo razkropljeno in je razvilo, kot vsa parijska ljudstva, povsem lastno toplino med tistimi, ki so pripadali zraven: ta se je spremenila, takoj ko je bila ustanovljena država Izrael.

GAUS: Se je s tem kaj izgubilo, izguba, za katero tožite?

ARENDR: Da, svoboda se drago plača. Specifična judovska človečnost zaradi izgube sveta je bila pač nekaj zelo lepega. Vi ste premladi, vi tega sploh niste več spoznali. To je bilo nekaj zelo lepega: to stati-zunaj-vseh-družbenih-povezav, biti čisto brez predsodkov, kar

sem tako zelo močno doživela pri moji materi in kar je prakticirala tudi do judovske skupnosti. Vse to pomeni izjemno veliko škodo. Za svobodo se plača. Nekoč sem v *Govoru o Lessingu* povedala...

GAUS: ... v Hamburgu leta 1959...

ARENDR: Da, tam sem rekla: "Ta človeškost preživi dan osvoboditve, svobode pa ne niti za pet minut." Poglejte, to se je zgodilo tudi pri nas.

GAUS: Ne bi hoteli tega obrniti nazaj?

ARENDR: Ne. Vem, da se za svobodo mora plačati neka cena; ne morem pa reči, da jo rada plačam.

GAUS: Gospa Arendt, ali se določenemu spoznanju, ki ste ga pridobili s politično-filozofsko spekulacijo ali sociološko analizo, čutite tako zavezani, da vam postane publikacija tega spoznanja dolžnost? Ali pa priznavate razloge, ki dovoljujejo zamolčanje neke spoznane resnice?

ARENDR: Da, veste, to je zelo težek problem. V osnovi je to edino vprašanje, ki me je zanimalo pri vsej kontroverznosti pri knjigi o Eichmannu. Vse drugo je propagandno perilo. Torej: Fiat veritas pereat mundus? /Bodi resnica, četudi propade svet./ No, knjiga o Eichmannu de facto ni zadevala teh reči. V osnovi ni knjiga nikoli dejansko okrnila nikogaršnjega legitimnega interesa. To se zgolj verjame.

GAUS: Pri čemer seveda morate, kar je legitimno, dopuščati debato.

ARENDR: Da, to drži. Imate prav. Kaj je legitimno, pa je še stvar razprave. Pri čemer najbrž jaz razumem pod "legi-

timno” nekaj drugega kot judovske organizacije. Ampak denimo pač zdaj, da so bili v igri dejanski, tudi z moje strani priznani interesi.

GAUS: Ali potem smemo zamolčati neko spoznano resnico?

ARENDT: Bi to storila? Da! Kljub vsemu sem to le napisala... Poglejte, nekdo me je vprašal: če bi sprevidela to in ono, ali ne bi napisala knjige o Eichmannu drugače? Odgovorila sem: ne. Bila bi pred alternativo, ali pisati ali pa ne. Lahko pač tudi držiš gobec.

GAUS: Da.

ARENDT: Saj ni treba vendar vedno govoriti. Zdaj pa gre za to: prihajamo k vprašanju, ki so ga v 18. stoletju imenovali “dejstvene resnice” /Tatsachenwahrheiten – faktične resnice/. Šlo je pač zgolj za dejstvene resnice. Ni šlo za mnenja. No, čuvajke za te dejstvene resnice so historične znanosti na univerzah.

GAUS: Niso bile zmerom čisto najboljše.

ARENDT: Ne. /Včasih/ Popustite. Pustite se predpisati od države. Poročali so mi, da je neki zgodovinar rekel o neki knjigi o nastanku prve svetovne vojne: Ne bom si s tem skazil spomina na ta vzvišen čas! To je torej mož, ki ne ve, kdo je. Vendar to pač ni zanimivo. De facto je on čuvaj zgodovinskih resnic, dejstvene resnice. In kako pomembni so ti čuvaji, vemo naprimer iz boljševistične zgodovine, kjer je bila zgodovina vsakih pet let napisana nanovo, neznana pa so ostala dejstva, kot naprimer, da je obstajal neki gospod Trocki. Ali hočemo tja? Ali imajo oblasti interes za kaj takega?

GAUS: Interes mogoče. Ampak, ali imajo do tega pravico?

ARENDT: Imate vi to pravico? Zdi se, da tudi sami ne verjamete, da imate to pravico, drugače pač sploh ne bi trpeli univerz. Zatorej obstaja tudi interes držav za resnico. Tu zdaj ne mislim nobenih vojaških skrivnosti; to je druga reč. No, te zgodbe so stare približno dvajset let. Zakaj bi pa človek ne rekel resnice?

GAUS: Ker je mogoče dvajset let še premalo?

ARENDT: To pravijo nekateri, drugi pa pravijo, da pa po dvajsetih letih resnice ni več mogoče odkriti. To pomeni, da je v vsakem primeru interes, da bi se oprali. To pa ni nikakršen legitimen interes.

GAUS: Vi bi torej v dvomljivih primerih dali prednost resnici.

ARENDT: Rekla bi, nepartijnost – ki je prišla na svet, kot Homer...

GAUS: Tudi za premagane...

ARENDT: Točno! “Ko pesmi glasovi molčijo o premaganih, potem sem za Hektorja”, ni res? To je storil Homer. Potem je prišel Herodot in rekel: “Velika dejanja Grkov in barbarov.” Iz tega duha prihaja vsa znanost, tudi moderna, tudi zgodovinska znanost. Če nekdo ni zmožen te nepartijnosti, ker hlina, da tako ljubi svoje ljudstvo, da mora pri njem delati trajne vizite prilizovanja – ja, tu ni kaj storiti. Menim, da to niso nikakršni patrioti.

GAUS: Gospa Arendt, v enem od vaših najpomembnejših del – v Vita activa ali O dejavnem življenju – ste prišli do zaključka, da je novi vek s prestola vrgel smisel za skupnost, torej smisel za prvo-razrednost političnega. Kot moderne družbene fenomene opisujete izkorenin-

jenje in zapuščenost množičnega človeka in zmagoslavje nekega tipa človeka, ki najde svoje zadoščenje v golem delovnem in potrošniškem procesu. K temu imam dve vprašanji. Najprej: koliko je neko filozofsko spoznanje take stopnje odvisno od osebnih izkušenj, ki nasploh šele sprožijo miselni proces?

ARENDR: Ne verjamem, da bi obstajal kakšen miselni proces, ki je možen brez osebnih izkušenj. Vse mišljenje je razmišljanje, premisliti neko stvar. Ali ne? Živim v modernem svetu in samo po sebi umevno je, da imam v modernem svetu svoje izkušnje. Med drugim so to vendar ugotovili tudi mnogi drugi. Poglejte, stvar s tem "samo še delati in konzumirati" je zato toliko pomembna, ker se s tem vnovič zarisuje brezsvetnost. Nekaterim je vseeno, kakšen je svet.

GAUS: "Svet", vedno pojmovan kot prostor, v katerem nastane politika.

ARENDR: Zdaj razumljeno še preširoko kot prostor, v katerem postanejo stvari javne, kot prostor, v katerem smo doma in ki mora biti stalno videno. V katerem se seveda pojavlja tudi umetnost. V katerem se pojavlja vse mogoče. Spomnite se Kennedyja, ki je poskusil odločilno razširiti prostor javnosti, ko je v Belo hišo povabil pesnike in druge pridaniče. Torej vse to pa ne more soditi v ta prostor. V delu in konzumiranju pa je človek dejansko popolnoma zveden na samega sebe.

GAUS: Na biološko.

ARENDR: Na biološko in nase. In tu imamo potem povezanost z zapuščenostjo. V delovnem procesu nastopi značilna zapuščenost. V tem trenutku se ne morem spuščati v to, to bi nas peljalo predaleč. In ta zapuščenost je ta biti-zve-

den-nase, v katerem potem, v določeni meri, na mesto vseh resnično relevantnih dejavnosti nastopi konzumiranje.

GAUS: Drugo vprašanje v tem sklopu: V Vita activa ste prišli do zaključka, da "se prave, v svet naravnane izkušnje" – mišljeni so torej vpogledi in izkušnje najvišjega političnega ranga – "vse bolj izmikajo izkustvenemu obzorju povprečne človeške eksistence". Pravite, da naj bi bila danes "sposobnost delovanja omejena na redke". Gospa Arendt, kaj to pomeni v praktični politiki? V kolikšni meri je v takih okoliščinah neka državna forma, ki naj bi vsaj teoretsko temeljila na soodgovornosti vseh državljanov, postala fikcija?

ARENDR: Ja, rada bi to nekoliko zožila. Poglejte, v prvi vrsti ta nesposobnost, da se orientiramo stvarjem primerno, ni le nesposobnost širokih množic. Obstaja prav pri vseh drugih slojih. Rekla bi, vse do državnika. Državnik je obdan, obkrožen, z vojsko ekspertov. Pravzaprav bi morali tu postaviti vprašanje med državnika in eksperte. Državnik mora vendarle sprejeti končno odločitev. Je pa ne more sprejeti primerno stvari. Vsega tega pač ne more vedeti. Mora jo prevzeti od ekspertov, in sicer od ekspertov, ki si principielno morajo vedno nasprotovati. Ne? Vsak razumen državnik si priskrbi nasprotujoče ekspertize. Kajti on mora videti stvar pač z vseh strani. Ni res? Med temi mora presoditi. In ta presoja je najbolj skrivnosten postopek. V njem se izkaže smisel za skupno. Kar pa zdaj zadeva, povejmo, množico ljudi, bi rekla tole: kjer koli so ljudje skupaj, vseeno v kakšnem velikostnem redu, tam se oblikujejo javni interesi.

GAUS: Prej ali slej.

ARENDR: In oblikuje se javnost. To lahko vidite zelo jasno v Ameriki, kjer

imamo še ta spontana združenja, ki potem spet razpadejo, te *associations*, o katerih je govoril že Tocqueville. Pač neki javni interes zdaj zadeva določeno skupino ljudi, neko sosese ali tudi celo neko hišo ali kako mesto, ali kakšno drugače vzpostavljeno skupino. Potem pridejo ti ljudje skupaj, in so zelo sposobni, da te reči javno uravnavajo. Kajti, nad njimi imajo pregled. To pomeni, da tisto, na kar merite s svojim vprašanjem, pač velja samo za največje odločitve na najvišji ravni. Tu pa, verjemite mi, tu razlika med državnikom in človekom z ulice načeloma ni več tako velika.

GAUS: Gospa Arendt, s Karlom Jaspersom, vašim nekdanjim učiteljem, ste zvezani v posebnem razmerju, kot partnerja v trajnem dialogu. V čem vidite največji vpliv, ki ga je imel na vas profesor Jaspers?

ARENDR: Poglejte, tam kjer pride in govori Jaspers, tam postane svetlo. Pri njem obstaja nezadržnost, nekakšno zaupanje, brezpogojnost govorjenja, ki je ne poznam pri nobenem drugem človeku. To je naredilo name vtis, že ko sem bila čisto mlada. Poleg tega je pojem svobode zvezal z umom, ki mi je bil čisto tuj, ko sem prišla v Heidelberg. O tem nisem nič vedela, čeprav sem brala Kanta. Ta um sem videla tako rekoč *in praxi*. In če smem reči tako – odrasla sem brez očeta: s tem sem se vzgojila. Za božjo voljo, nočem ga napraviti odgovornega zame, ampak če je kateremu človeku uspelo, da me je spravil k umu, potem je to uspelo njemu. In ta dialog, ta je seveda danes čisto drugačen. To je bilo pravzaprav moje najmočnejše povojno doživetje. Da je mogoč takšen razgovor! Da se lahko tako govori!

GAUS: Dovolite mi zadnje vprašanje. Na nekem slavnostnem govoru o Jaspersu

ste rekli: "Humanost ni nikoli dosežena v izolaciji in nikoli tako, da kdo s svojim delom preskoči javnost. Doseže jo lahko le tisti, ki udeleži svoje življenje in svojo osebnost v tveganju javnosti." To "tveganje javnosti" – spet Jaspersov citat: v čem je za Hanno Arendt?

ARENDR: Zdi se, da mi je jasno to tveganje javnosti. Človek se izpostavlja v luči javnosti, in sicer kot oseba. Čeprav menim, da človek ne reflektira sam od sebe, se sme pojaviti v javnosti in delovati, pa vem, da se v vsakem delovanju na neki način izrazi osebnost, tako kot ne v nobeni drugi dejavnosti. Pri čemer je govorjenje tudi neke vrste delovanje. Torej, to je eno. Drugo tveganje je: mi nekaj začnemo; svoje niti prepletemo z mrežo razmerij. Nikoli ne vemo, kaj bo iz tega. Vsem je odrejeno reči: Gospod, odpusti jim, kar delajo, saj ne vedo, kaj počno. To velja za vse delovanje. Preprosto čisto konkretno zato, ker se ne da predvideti. To je tveganje. Zdaj bi pa rekla, da je to tveganje možno le ob zaupanju v ljudi. To pomeni, v – težko natančneje določljivem, ampak temeljnem – zaupanju v človeško vseh ljudi. Drugače se ne da.

Prevedel Darij Zadnikar

OPOMBA

* Glavno mesto Vzhodne Prusije, mesto, v katerem je živel in delal Immanuel Kant. Danes rusko mesto Kaliningrad. (Op.p.)